

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету №6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Політологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

072 «Фінанси, банківська справа та страхування»

за темою: «Політична думка України»

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник: доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, кандидат філософських наук, доцент Могільова С.В.

Рецензенти:

завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент Холод Ю.А.

професор кафедри теоретичної і практичної філософії ім. Й.Б.Шада ХНУ імені В.Н. Каразіна, доктор філософських наук, професор Прокопенко В.В.

План лекції

1. Політична думка доби Київської Русі та пізнього Середньовіччя.
2. Українська політична думка козацько-гетьманської доби (XVII-XVIII ст.).
3. Політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства.
4. Політична думка кінця XIX – початку XX ст.

Текст лекції

1. Характерною особливістю суспільно-політичної думки українського народу є ідеї свободи, справедливості, добра та правди. І це цілком зрозуміло: голодний думає про шматок хліба, а поневолений — про свободу.

Київське князівство, що виникло в середній течії Дніпра на межі VIII—IX століть, стало політичним осередком величезної країни — Руської (Київської) держави східних слов'ян — прашурів українців.

У IX—XII століттях у Київській Русі сформувалося феодальне суспільство. Почали розвиватися держава й право, політичні погляди, наука, література, філософія тощо. Важливу роль у цьому процесі, як і в усьому житті, відіграло християнство, що сприяло розвитку економічних і культурних зв'язків Київської Русі з Візантією та іншими європейськими країнами.

Суттєве суспільно-політичне значення в Київській Русі мали погляди на походження держави та князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою та державою, проблеми цілісності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, на самостійність і незалежність Русі тощо. У X—XII століттях з'явилися перші оригінальні літературні твори: «слова», «повчання», «казання» (проповіді). Один із найдавніших документів руської писемності, в якому зроблено спробу обґрунтувати ідеї об'єднання удільних князівств навколо престолу великого Київського князя, — «Слово про закон і благодать» (XI ст.) київського митрополита Іларіона. Автор цього твору виступив за мир і злагоду між народами, що всі є рівні, за політичну самостійність Київської Русі й закликав підпорядковуватися благодаті, тобто євангельським істинам, що заперечують рабство, возвеличують свободу людини, чинять церкву вірною служницею держави та релігії. Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління: тут влада зосереджується в руках одного правителя, а єдиновладдя є запорукою територіальної єдності й сили держави. При цьому бажано, щоб влада концентрувалась у руках мудрого правителя, який пам'ятає, що відповідальний за підданих перед Богом, здійснює владу на підставі закону й справедливості, а не сваволі, є милостивий до підданих.

Суспільно-політичні ідеї здобули відображення й у літописах. У «Повісті временних літ» (XII ст.) ченця Києво-Печерської лаври Нестора подаються відомості про діяльність князів, боротьбу із зовнішніми ворогами, народні повстання в Київській Русі. Одним із найважливіших питань політичного характеру у «Повісті...» є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами.

Надзвичайну вагу мала поява «Руської Правди» Ярослава Мудрого (1019—1054), сина Володимира Великого, хрестителя Київської Русі, — перше вітчизняне зведення законів, яке слугувало становленню й дотриманню відповідного ладу в суспільстві. Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, засуджували злодіїв і вбивць. Головною метою співжиття проголошувались особиста безпека. «Руська Правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Запроваджені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі та, як вважають, де в чому були гуманніші за сучасне законодавство. У «Правді Ярославичів», складеній уже після смерті Ярослава в 1072 році у Вишгороді, на думку Михайла Грушевського, віддзеркалилася юридична практика, яка склалася ще за життя великого князя.

Талановитим світським письменником у Київській Русі був онук Ярослава Мудрого князь Володимир Мономах (1053—1125), який залишив нащадкам один із найвизначніших літературних творів того часу — «Повчання дітям» (XII ст.). Автор не тільки застерігав своїх синів — князів не чинити беззаконня самим, а й закликав заборонити «служивим» робити це. Князь як державний муж є носій закону й законності. На цьому ґрунтується його діяльність, у цьому сила його князівської влади. Мономах мовчав, що князь повинен бути для своїх підданців не лише справедливим згідно і законом, а й гуманним, милосердним, тож він має зобов'язати й своїх «служивих отроків» дотримуватися закону, вимог милосердя, щоб вони не злодіяли, не кривдили людей, бо це підриває авторитет держави, князя й самих «служивих». Тоді на них чекає прокляття народу й небесна кара. Автор «Повчання» також наголошував, що князь як воєначальник має розумітися на військовій справі. Великий князь закликав своїх синів бути мужніми в усіх життєвих випадках, не боятися смерті, якщо йдеться про захист правди й справедливості.

Отже, поряд із моральними думками в «Повчанні» містилися і практичні настанови щодо управління державою, керівництва підданими, ведення війни. Політичний зміст твору Мономаха полягає в ідеї єднання Руських земель.

Помер Володимир Мономах у віці 72 років 19 травня 1125 року й похований у Софійському соборі у Києві.

Важливе значення в розвитку державно-політичної думки в Київській Русі мало «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.). Провідною в ньому була ідея політичного

об'єднання руських земель і припинення князівських міжусобиць. Розповідаючи про похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його поразку, невідомий автор «Слова...» в поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнювальних висновків. Головна помилка Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що він пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Гак само чинили й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. А тим часом Київська Русь зазнавала щоразу відчутніших нападів половців, монголо-татар, що її істотно ослаблювали. У процесі усвідомлення великої небезпеки зовнішньої навали й необхідності об'єднання для боротьби з нею всіх сил формувалась ідея єдності руських земель.

В історії суспільно-політичного життя в Україні період наприкінці XVI — на початку XVII ст. характеризувався ідейно-політичним рухом за визволення українського народу проти польських магнатів.

За тогочасних історичних умов польсько-шляхетського панування в Україні українці не мали власної державності, влада на їхніх землях належала польському королю, була ворожою та чужою українському народові. Серед літературних пам'яток того часу вирізняється «Апокрисис» (від грецького — відповідь) Христофора Філалета — людини світської, дрібного шляхтича. Його твір перейнятий ідеями соціального договору та природних прав, обмеження влади монарха законом, визначення прав і свобод підданих, згідно з вимогами права Божого й природного. За Філалетом, влада монарха не поширюється на душу людини й не є абсолютною щодо «тіла», тобто в земних справах. Основою справедливих відносин між монархом і підданими має бути договір, відповідно до якого піддані присягаються королю виконувати свої обов'язки, а король присягається підданам діяти згідно із законом, поважати їхні права та свободи. Дотримання монархом закону, повага до прав і свобод підданих є джерелом сили й могутності держави. Ідеї «Апокрисиса» спрямовувалися проти соціального й релігійного гноблення українського народу як польсько-шляхетськими, так і власними магнатами. Визначне місце в розвитку суспільно-політичної думки в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. посідає Іван Вишенський (1545—1620) — мислитель, гуманіст, український письменник, високоосвічена людина свого часу. Народився він у містечку Судова Вишня (Львівщина), жив у Луцьку, а потім понад 40 років у Греції. Серед його творів найвідоміший — «Обличеніє діавола миродержца».

Іван Вишенський висунув концепцію соборності правління християнською церквою, засновану на ідеї рівності всіх людей, суть якої полягає в тому, щоб жити «соборно, один одного справляючи, а не одному над усіма володіти». Усі церкви рівні між собою, будують свої відносини й управляються соборно, а верховним владикою над ними є лише Христос. Мислитель відкидав як безпідставну теорію абсолютного централізму, централізм духовної та світської влади Папи Римського. У контексті концепції соборності І. Вишенський піддав

критиці й світську владу, далеку від ідеалу раннього християнства. Бог дав владу, вважав І. Вишенський, не для того, щоб чинити сваволлю, насильство, а для того, щоб утверджувати закон, справедливість. Оскільки володарі залежні від Бога, то вони не можуть бути абсолютними можновладцями й діяти незалежно від волі Божої. Навпаки, вони повинні виконувати цю волю, спрямовувати на це працю. І. Вишенський звернув увагу на роль правосуддя в житті суспільства: суд має охороняти закон і справедливість, утверджувати й захищати громадянські права і свободи. Вагомий внесок у формування світосприйняття, розуміння та осмислення суспільного життя зробила Києво-Могилянська академія — перший вищий навчальний заклад і видатний просвітницький та культурний центр України. Сама Академія виникла через багато років після смерті П. Могили на основі Києво-Могилянської колегії, створеної 1632 року шляхом об'єднання школи Києво-Печерської Лаври та школи Київського братства. Митрополит Київський і Галицький Петро Могила обстоював ідею верховенства влади православної церкви, силу якої за польсько-шляхетського панування можна було протиставити польському королеві. Він домігся від уніатів передання Софійського собору та Видубицького монастиря православній церкві. Звергаючи свій погляд до православної Росії, П. Могила вважав, що ідеальний володар — це сильний православний цар, який повинен бути вірний православ'ю, вірі в Бога, від якого отримав владу й перед яким відповідає за свої вчинки. Виходячи з того, що в Росії верховенство церкви ніколи не було реальним, П. Могила рекомендував цареві звертатися до мудрих духовних радників, а церкві відводив роль радника, а не верховного правителя. Погляди П. Могили на співвідношення церкви й держави по-різному сприймали й розвивали пізніші діячі Києво-Могилянської Академії, зокрема Семен (Стефан) Яворський (1658—1722), письменник, філософ, церковно-політичний діяч. Підтримуючи державницькі реформи Петра I щодо розвитку армії, флоту, економіки, освіти, С. Яворський був незадоволений церковною реформою, захищав інтереси церкви, її владу в духовному житті суспільства, виступав проти підпорядкування церковних справ світській владі. Церковні справи — компетенція церкви, світські — царської влади. Зрештою С. Яворський обстоював думку про те, що церква підноситься над державою й повинна магі не лише церковну, а й світську владу. Проблемам держави й абсолютної монархії, співвідношенню світської та церковної влади відведено значне місце у творчості Феофана Прокоповича (1681 — 1736). Спочатку він навчався в академії, а потім у Європі — в Римі, Лейпцигу, Єні. З 1705 року викладав у Києво-Могилянській академії, а в 1710 році став її ректором. У 1716 році на виклик Петра I виїхав до Петербурга й фактично очолив російську православну церкву, ставши однією з наближених до царя осіб. Філософ, учений, письменник, поліглот, професор і ректор Києво-Могилянської Академії, сподвижник Петра I в його реформаторській діяльності освіти й церкви, Ф. Прокопович, крім філософії, зосереджував увагу на теорії держави й права. Йому належить створення теорії освіченого абсолютизму, суть якої полягала в підпорядкуванні церкви державі.

Абсолютний монарх як верховний носій державної влади ставився над усіма громадянськими законами, всі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовувалися. Верховним носієм державної влади міг бути лише освічений володар — «філософ на троні». Освіта й розвиток науки розглядалися як підстава історичного процесу, сила держави й опора добробуту. Тільки освічена монархія може забезпечити розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактур. Теорія абсолютизму тісно пов'язувалася з тогочасною соціально-політичною боротьбою за владу й майнові інтереси світської аристократії та церковної ієрархії. І позиції Ф. Прокоповича в цій боротьбі були цілком протилежні думкам С. Яворського, що був його найнепримиреннішим антагоністом, але близькі до ідеї П. Могили. Ф. Прокопович обґрунтував ідею підпорядкування духовної влади світській, церкви — державі, виступав проти зверхності та автономії влади церкви над державою. Тут зіткнулися концепції теорії держави і права, пов'язані з різними панівними силами тогочасної Росії. Отже, в політичній думці України XVI—XVII ст. усталилися популярні в ті часи в Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, зокрема вчення про освічений абсолютизм, поширюване діячами Києво-Могилянської академії. Після смерті Петра I Феофан Прокопович практично не мав впливу на російських правителів. Проте до Києва не повернувся. Помер у 1736 році в Новгороді, де обіймав архієпископську кафедру.

2. Конституція П. Орлика як втілення української державницької ідеї.

У другій половині XVII ст. на політичній карті Європи з'явилася українська козацька республіка з яскраво вираженими демократичними рисами політичного устрою та соціально-економічних відносин. Її поява пов'язана з іменем видатного політичного й державного діяча Богдана Хмельницького. Богдан Хмельницький (1595—1657) першим серед політичних діячів не лише поставив завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання.

У Гетьманській державі були наявні елементи республіканської форми правління: гетьман обирався безпосередньо народом, свої дії мав погоджувати з генеральною старшиною. Найвища влада в державі поєднувала риси монархії (гетьман), аристократії (рада старшин) і демократії (генеральна рада). Найяскравішим виявом демократичних традицій залишалася виборність посадових осіб. Але в практичному втіленні за Богдана Хмельницького влада багатьма рисами тяжіла до монархії. За інших гетьманів — до аристократії чи станової демократії.

У 1648—1649 рр. Богдан Хмельницький висунув ідею самовизначення України в межах давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом — монархом.

Зваживши на конкретні історичні умови середини XVII ст. Богдан Хмельницький, пішовши на Переяславську угоду (1654 р.), навколо якої донині не вщухають гострі дискусії, обрав оптимальний варіант із усіх можливих: угода передбачала входження української держави до складу Росії на конфедеративних засадах. Це давало можливість зберегти завоювання українського народу в роки визвольної війни. За гетьманування Богдана Хмельницького на території української козацької республіки було ліквідовано магнатське та шляхетське землеволодіння, кріпосницькі відносини. Значна більшість селян отримала волю, право спадкоємного володіння землею, а також можливість вступати до козацького стану.

Богдан Хмельницький був полководцем європейського масштабу. Саме він створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її. Гетьман завдав Речі Посполитій найтяжчих за всю її історію поразок.

Не можна не відзначити й виняткові дипломатичні здібності Богдана Хмельницького. За короткий час він зумів налагодити дипломатичну службу, яка уважно стежила за подіями в Східній та Південно-Східній Європі. До столиці Гетьманської держави Чигирин, який став визнаним центром міжнародного життя середини XVII ст., прибували посольства з Польщі, Росії, Кримського ханства, Османської Порти, Молдови, Швеції, Австрії, Бранденбурга. Натомість до цих країн виїжджали українські місії та посольства.

Безперечно, Богдан Хмельницький був однією з найвидатніших постатей в українській історії. Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибоке знання життя, культури й історії рідного народу. Разом з тим нині можна бачити непослідовність і половинчастість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність певних ціннісних орієнтирів, зокрема це виявилось у ставленні до селян. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи.

Поет Павло Грабовський у вірші «До Богдана Хмельницького» писав:

Не дорікти тобі спомином,

Богдане-батьку, замір збіг:

Ти був лихого часу сином

І вище стати не зміг.

Уся історія українського народу є виявом його демократизму. Свої перше юридичне осмислення, оформлення й утілення цей ідеал здобув у «Пактах і

Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 16 квітня 1710 року між гетьманом Пилипом Орликом зі старшиною й запорожцями, очолюваними кошовим Запорізької Січі К. Гордієнком.

Пилип Орлик (1672—1742) — представник старшинського роду, генеральний писар (1702—1708). Після поразки шведів під Полтавою разом із гетьманом Іваном Мазепою втік до Туреччини. Невдовзі, 22 вересня 1709 року, І. Мазепа помер. На козацькій раді 16 квітня 1710 року Пилипа Орлика було обрано гетьманом.

Хоча Конституцію 1710 р. не було запроваджено (приймалася в період російсько-шведської війни, в якій запорозькі козаки виступали на боці шведів), проте вона має певне значення, бо вперше в історії України на юридичному ґрунті зафіксовано принципи, що кладуться в основу державно-політичного устрою.

Конституція 1710 р. містить такі основні статті:

Перша. Затверджуються права православної церкви під зверхністю Царгородського патріархату. «Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Обряду. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман буде зобов'язаний і примушений у законному порядку дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині..., докладаючи особливих зусиль, щоб вівіки міцніла одна єдина Віра Православного Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі». З погляду сучасної людини, такий підхід грубо порушував природні права католиків, уніатів, мусульман, іудеїв, але для початку XVIII ст. був ідеологічно неминучий.

Друга — третя. Треба повернути давній кордон козацької держави. Подібно до того, як будь-яка держава існує та міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина Мала Русь нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами.

Четверта. Всі поточні державні справи гетьман вирішує спільно з радою Генеральної старшини: «...постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині... Цій Генеральній старшині, полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому Ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинно ні починатись, ні вирішуватись, ні здійснюватись. Через це вже тепер при обранні Гетьмана за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться в Гетьманській резиденції. Перша — на свято

Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагословеннішої Богорівної...

Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою старшини... І якщо буде помічено щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді старшина, полковники і радники можуть скористатися свободою голосу, щоб чи приватним чином, чи коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на Раді висловити докір Його Ясновельможності, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатись чи мститися, а навпаки — він мусить подбати про виправлення порушень».

П'ята. Справи про кривду Гетьманові та провини старшини судить не Гетьман, а Генеральний суд, який «повинен винести рішення не поблажливе й нелицемірне, таке, якому кожен мусить підкорятись, як переможений законом». Шоста. Державний скарб відокремлюють від гетьманського й передають під опіку Генерального Скарбника; для утримання Гетьмана призначаються окремі землі.

Сьома. Завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою.

Восьма. Гетьман має пильнувати, щоб на козаків і посполитих людей не накладали надзвичайних данин і робіт, «бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв, за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі й шукати життя кращого, спокійнішого і легшого». Гетьман має забезпечити вдів козаків та дітей — сиріт.

Дев'ята. Окрема комісія має провести ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей підданих.

Десята. Силою цього Виборчого Акта ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони й привілеї.

Характерним для Конституції 1710 р. було те, що в ній фактично продовжувалися традиції Запорозької Січі — козацької республіки. Автори Конституції виклали на папері те, що втілювалося на практиці та пройшло багатолітнє випробування.

Конституція Пилипа Орлика не набула чинності, вона залишилася тільки проектом політико — правового документа. Тому некоректно вважати її першою українською Конституцією, подавати її як попередницю прийнятої в 1787 році Конституції США — першого в історії чинного основного закону держави. Трагедія П. Орлика та його соратників полягає й у тому, що їхні

погляди відображали інтереси виключно козацької старшини, до того ж не всієї, а лише невеликої її частини, зорієнтованої на протекторат шведського та польського короля, турецького султана й кримського хана.

3. Наприкінці 1845 — на початку 1846 р. в Україні виникла таємна політична організація — Кирило-Мефодіївське товариство. Воно називалося іменем засновників слов'янської писемності братів Кирила й Мефодія (жили в IX ст.). Ініціаторами створення товариства були Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський. Пізніше до нього приєдналися Пантелеймон Куліш, Огіанас Маркевич, Тарас Шевченко, Георгій Андрузький, Олександр Навроцький та ін.

Кирило-Мефодіївське товариство ставило за мету об'єднання всіх слов'янських народів у федерацію. Його політичну програму викладено в «Книзі буття українського народу» М. Костомарова й у «Статуті Слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія». Головними завданнями члени товариства вважали: ліквідацію самодержавства, скасування станів і кріпосного права; визволення слов'янських народів та об'єднання їх у федеральну республіку з парламентським ладом, наданням кожному народу автономії; запровадження загальної освіти народів тощо. Програмові положення розвивали республіканські традиції декабристів. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б передусім свободу Україні. Для цього треба добре усвідомити й осмислити минуле й сучасне.

Знесилена в постійній боротьбі з Польщею, втративши будь-яку надію на добросусідські стосунки з нею, Україна «пристала до Московщини та з'єдналася з нею як один народ слов'янський з іншим народом слов'янським». У системі відносин Україна — Польща — Московщина всі народи було поневолено царем і панами, але народом — рабом був український, бо він терпів гніт у найжорстокіших формах. Це становище визначало його долю як найпоплісновенішого поборника свободи, рівності й братерства, а Україна виступала будителем усієї Слов'янщини до боротьби за ідеали.

Суть слов'янської федерації, за М. Костомаровим, полягала в тому, щоб кожна слов'янська держава — польська, литовська, українська, білоруська, російська — була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ. Очолювати як кожен окрему державу, так і їхню спілку загалом мали виборні особи. У всіх суб'єктів федерації мали бути однакові основні закони, єдина грошова одиниця, свобода торгівлі, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми відносинами за збереження повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

Настав час, вважали члени товариства, об'єднати всіх слов'ян навколо ідеалу свободи, рівності та братерства у федеративну парламентську республіку з наданням кожному народові рівних прав і широкої політичної автономії.

Здійснити об'єднання слов'янських демократичних держав передбачалося шляхом реформ, мирної пропаганди, виховання молоді, літературної діяльності. Водночас Кирило-Мефодіївське товариство, його революційно-демократичне крило (М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, їхній ідейний наставник Т. Шевченко) своїм головним завданням вважало знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів. Зазнали критики і монархи. Так, Петро I «поклав сотні тисяч у каналах і на кістках їхніх збудував собі столицю». Не менш критично характеризувалася Катерина II. «А німкеня Катерина, розпусниця всесвітня, безбожниця, мужовбивця, знищила козацтво й свободу».

Найрішучішу й найбезкомпроміснішу позицію в Кирило-Мефодіївському товаристві займав Тарас Шевченко. Пост обстоював ідеї народного повстання, остаточною метою якого мало бути встановлення демократичної республіки — суспільства із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі. За доносом Кирило-Мефодіївське товариство наприкінці березня 1847 року було розгромлене, членів його заарештовано. Товариство проіснувало лише 15 місяців, про те справило значний вплив на розвиток суспільно-політичної думки й визвольної боротьби в Україні. Його діяльності здобула широкий відгук у пресі країн Європи та світу.

4. Визначне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні в другій половині XIX ст. посідав Михайло Драгоманов (1841 — 1895) — український публіцист, історик, літературознавець, етнограф, фольклорист, засновник політичної науки в Україні, вітчизняного конституціоналізму. Драгоманов закінчив Київський університет, викладав у ньому всесвітню історію. Опублікував тоді низку праць, у яких викривав русифікаторську політику царизму стосовно неросійських народів, за що 1876 року його було звільнено з посади приват-доцента без права будь-якої державної служби в межах Російської імперії. Емігрував із сім'єю за кордон, спочатку до Швейцарії, а пізніше переїхав до Болгарії, де з 1889 р. до кінця життя — професор Софійського університету. В університеті зберігається бібліотека Михайла Драгоманова, яка налічує 4350 томів унікальних книг. Михайло Драгоманов — рідний брат матері Лесі Українки — письменниці Олени Пчілки (Ольги Петрівни Косач).

Михайло Драгоманов успадкував традиції Кирило-Мефодіївського товариства та продовжив їх. Підґрунтям суспільно-політичних і державницьких поглядів М. Драгоманова стала автономно-федералістська концепція. Унітарна жорстко централізована держава — це втілення деспотизму, диктатури небагатьох. Федеративна держава базується на громадському самоврядуванні, гарантіях природних прав і свобод людини, суворому обмеженні централізованого здійснення влади.

Виступаючи за автономно-федеративний лад, на ґрунті якого можуть розв'язуватися соціально-економічні, державно-політичні та національні

питання, М. Драгоманов зазначав, що огляд історії й тогочасної практики європейських народів свідчить: автономія політична та національна можлива й без державної відрубності. Через те Драгоманов, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, вбачав можливість політичної й національної автономії української на Ґрунті земської автономії. Людина для мислителя — основа соціального устрою, найвища цінність, гарантіями прав якої може бути лише вільна самоврядна організація (громада), конфедерація на взірець швейцарської або федерація на кшталт американської чи англійської.

Провідна ідея конституційного проекту, розробленого Драгомановим, — перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці створюють громаду «Вільна спілка». Найважливішими завданнями громади є забезпечення політичних свобод: права людини й громадянина; «недоторканність тіла для ганебних покарань і смертної кари»; недоторканність помешкання «для поліції без судової ухвали»; негайне передання заарештованого до рук судової влади; недоторканність приватних листів і телеграм; свобода вибору місця мешкання й занять; свобода совісті й відокремлення церкви від держави, держави від церкви; свобода слова, друку, навчання; свобода зібрань, мітингів і процесів; свобода звернень до владних структур.

У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча й судова. Законодавча влада належала двом думам — державній і союзній. Зміни до основних законів мали вноситися в разі згоди третини голосів членів двох дум і затверджуватися Державним собором, що обирався зі складу двох дум, а також делегатами від обласних зборів. Главою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу. Глава держави призначав міністрів, відповідальних перед обома думами.

Разом із державною ланкою влади на місцевому рівні передбачалося самоврядування: громадське (у містах і селах), волосне, повітове та обласне, репрезентоване сходами й зборами, яким були б підзвітні всі посадові особи, крім суддів.

На рівні міст, волостей, повітів та областей обиралися думи а з їхнього складу — управи.

До третьої гілки влади — судової, окрім Верховного суду, входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначався законом. Члени Верховного суду призначалися главою держави довічно. їм належало мати вищу юридичну освіту й практику роботи в судових палатах. Принцип федералізму був засадничим у поглядах М. Драгоманова. Політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, що складається із самоврядних громад. Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель і в свою чергу входить до побудованої на федеративних засадах Росії. Найкраща форма політичного життя — асоціація гармонійно розвинених особистостей в Україні — «громадівський соціалізм», «громадівська праця», які «мусять мати українську одежу». Самоврядування є

основою основ руху до повної справедливості, до соціалізму, до найголовнішої мети — «повернення української нації до сім'ї націй культурних». Не заперечуючи революційних методів у боротьбі із самодержавством і переході до нового суспільного ладу, М. Драгоманов надавав перевагу еволюційному розвитку суспільства. Здійснення соціалістичного ідеалу можливе тільки в певній поступовості та за високого розвитку мас, а тому й досягне більше за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Розглядаючи політичну думку в Україні в другій половині XIX ст., не можна не згадати про Сергія Подолинського (1850—1891), одного з перших популяризаторів економічного вчення Карла Маркса в Україні. С. Подолинський був особисто знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом, підтримував із ними листування, однак марксистом не став, вважаючи їхнє вчення неприйнятним для умов Росії. Ідеал Сергія Подолинського — суспільство, в якому народ сам керуватиме всіма економічними та культурними справами, організовуватиме виборну адміністрацію повітів, волостей, керівні федеральні органи, створюватиме народні суди, «громадське козацтво» (поліцію), до якого буде причетний кожний громадянин, придатний до військової служби.

За проектом С. Подолинського, Україна майбутнього має бути спочатку демократичною республікою добровільно об'єднаних громад, а потому стати членом всенародної вільної спілки — міжнародної федерації. На відміну від М. Драгоманова, який виступав за еволюційний перехід до соціалізму, С. Подолинський засобом такого переходу вважав революцію у формі збройного повстання: в Західній Європі — пролетаріату за підтримки селянства, а в Східній — селянства за підтримки найбіднішого міського населення. Політичні погляди Івана Франка (1856—1916) — видатного українського письменника, публіциста, суспільно-політичного діяча, автора близько трьох тисяч творів, слід аналізувати в контексті тогочасної історичної обстановки та загострення боротьби трудового селянства й робітництва Західної України проти соціального гніту.

Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму. На початку громадсько-політичної діяльності І. Франко захоплювався марксизмом, передусім економічним ученням Маркса (переклав 24 розділ першого тому «Капіталу» українською мовою), із марксистських позицій аналізував тогочасний капіталізм у статтях «Хто є робітник?», «На кого працюємо?», «Про соціалізм» та ін. І. Франко негативно ставився до ідей диктатури пролетаріату, «державного соціалізму», жорсткої централізації всього суспільного життя, хоча в закономірності й невідворотності заміни капіталістичного ладу соціалістичним був твердо переконаний. Щодо соціалізму, то його ознаками, на думку І. Франка, мають бути: співдружність людей праці; відсутність держави як сили примусу, тиску згори на народ. Майбутнє суспільство — це справжнє народовладдя, а не формальна демократія. Не відкидаючи радикальних методів докорінної перебудови суспільства, Франко дедалі більше схилявся до думки,

що ідеали робітників слід здійснювати за принципом: «Без насильства й кривавих потрясінь». На думку І. Франка, держава у звичному значенні слова за соціалізму зникне. Що ж замінить державу за соціалізму? Державу й політику замінить діяльність самих громад. Там держави в нинішньому розумінні не буде, бо над народом не буде управи згори, але сам народ знизу (тобто від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється.

Відносини між громадянами, об'єднаннями й народами ґрунтуються на громадівсько-федеративному принципі, який за своїм змістом передбачає федерацію при збереженні якнайповнішої автономії особи, громади, народу. Самостійність, стверджував І. Франко, аж ніяк не означає повного відокремлення України від Росії. Самостійність можлива в союзі з Росією, якщо остання набуде федеративної структури. Для І. Франка майбутня Україна — це розвинена, висококультурна нація Європи. Письменник обстоював ідею об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію й навіть оформлення всесвітньої федерації.

Розглядаючи в широкому плані прогрес людства, мислитель писав: «Поступ цілої людськості — се величезна і дуже складна машина. Як у цілій природі, так і в розвої людства керму держать два могутні кондуктори... голод і любов. Голод — се матеріальні і духовні потреби чоловіка, а любов — се чуття, що зроджує чоловіка з іншими людьми». Усе своє життя І. Франко, говорячи його словами, віддав праці для досягнення великого ідеалу — соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття. Йдеться про ідеал свободи, якому автор безсмертної поеми «Мойсей» самовіддано служив аж до смерті: соціальна свобода людей праці, національна свобода українців, особистісна свобода кожної людини.